

Аладько Д. О.

НОМІНАЦІЇ АРТЕФАКТІВ В АСПЕКТІ КАТЕГОРИЗАЦІЇ МАТЕРІАЛЬНОГО СВІТУ

Статтю присвячено проблемі лінгвістичної категоризації номінацій артефактів, побудові словникової статті під час опису предметної лексики, лінгвокогнітивному аспекту категоризації. Пропонуються принципи класифікації номінацій артефактів.

Ключові слова: категоризація, семантичне поле, прототип.

Аладько Д. А. Номинации артефактов в аспекте категоризации материального мира. – Статья.

Статья посвящена проблеме лингвистической категоризации номинаций артефактов, построению словарной статьи при описании предметной лексики, лингвокогнитивному аспекту категоризации. Предлагаются принципы классификации номинаций артефактов.

Ключевые слова: категоризация, семантическое поле, прототип.

Aladko D. O. Artifact names in the aspect of material world categorization. – Article.

The article deals with the problem of linguistic categorization of the artifact names, it also considers the problem of a dictionary article, and the cognitive aspect of categorization. The article also suggests principles of classification of the artifacts names.

Key words: categorization, semantic field, prototype.

Дослідження семантики мовних одиниць є одним із пріоритетних напрямів сучасної лінгвістичної науки. Питання категоризації лексичної одиниці становить одну з ключових проблем під час віднесення її до певного класу та, як наслідок, опису її в словниковій статті.

Питання категоризації предметної лексики перебувало в полі зору великої кількості вітчизняних і закордонних науковців (А. Архангельська, Ф. Бацевич, А. Вежбицька, В. Лабов, Дж. Лайонз, Дж. Лакофф, Ю. Степанов, Т. Толчеєва, Ч. Філмор та інші), проте й надалі залишається остаточно не з'ясованим.

Метою дослідження є уточнення питання категоризації предметної лексики на сучасному етапі розвитку мовознавства, що обумовлює відповідні завдання: проаналізувати різні погляди на категоризацію лексичних одиниць, у тому числі й у лінгвокогнітивному аспекті, визначити та запропонувати принципи класифікації номінацій артефактів.

Сучасний етап розвитку лінгвістики є епохою семантики [1, 9]. Семантичні зв'язки слів відображають актуальні для людини відношення між предметами та явищами дійсності, тим самим передаючи особливості національного світосприйняття. Проблему мовного значення та різноаспектного вивчення одиниць лексико-семантичного рівня чимало дослідників розглядають як найважливішу серед лінгвістичних проблем [2, 15; 7, 424].

Артефакт є результатом цілеспрямованої розумової діяльності людини, закодованим етномовними засобами об'єктом, який безпосередньо не має лінгвальної природи, проте наявний у реальному спілкуванні, способом надання поняттю предметної форми [13, 11]. Останнім часом з'явилося ширше розуміння артефакту як будь-якого штучного утворення матеріальної чи нематеріальної форми [6, 33–34].

Сукупність артефактів є не просто світом речей, а й світом смислів, які людина вкладає в продукти своєї діяльності. Первісний образ артефакту базується на реаліях із подальшим додаванням якостей і властивостей, у тому числі культурного, ціннісного характеру, предметний код культури дозволяє асоціювати об'єкт із концептом, абстрактним поняттям [5, 38]. Наприклад, *crook of gold* вербалізує концепт «багатство»; чаша співвідноситься з долею людини у виразі *гірка чаша*.

Денотатні (предметні) лексичні групи типу «посуд» мають суперординати, які передбачають перерахування їхніх складових частин. Наприклад, можемо сказати, що *тарілки, чашки, каструлі* – це *посуд*. Такі денотатні групи обов'язково наявні в ідеографічному словнику, оскільки охоплюють велику кількість предметної лексики. Вони класифікуються на основі відношення «частина – ціле», практичного застосування, матеріальної основи, способу виготовлення, способу використання. Представники західної когнітивістики пропонують схему семантичних ознак, яка щодо *чашки* могла б виглядати «об'єкт – фізичне тіло – неістота – артефакт – посуд» із подальшим переліком факультативних ознак [17, 252]. Ці факультативні ознаки є абсолютно довільними: «заввишки 3–6 см», «з круглою основою», «ширша зверху», «з ручкою», «з блюдцем» тощо [19, 102].

Головним принципом теорії семантичного поля (далі – СП) є те, що вокабуляр мови організований у вигляді лексичних або концептуальних полів, і члени цих полів структуруються взаємозалежно один від одного. Парадигматичні відношення типу «рід – вид» та «ціле – частина» поєднують мовні одиниці, які знаходяться на різних рівнях семантичної ієрархії. Мовні одиниці складають

семантичні групи (поля), члени яких поєднуються парадигматичними зв'язками. СП є об'єднаннями слів однієї поняттєвої сфери, становлять предмет опису ідеографічних словників, при цьому найбільш широкий клас складають назви з мінімальною кількістю спільних сем. Логічна організація лексико-семантичної групи (далі – ЛСГ) вибудовується лише шляхом аналізу тлумачень її членів та шляхом визначення її місця в ідеографічній класифікації словникового складу мови.

Чимало науковців вказують, що основну проблему під час класифікації лексики складає неможливість чіткого встановлення кордонів між групами, оскільки вони переходять одна в одну. Багатозначність слова є причиною входження слова до різних семантичних областей, іноді досить далеких одна від одної [8, 151].

Категоризація є поділом світу за категоріями, тобто виокремленням у ньому груп, класів аналогічних об'єктів. Водночас як пізнавальний процес вона є також уявним співвідношенням об'єкта з певною категорією. Категоризація – фундаментальна операція, яку ми непомітно виконуємо на кожному кроці, вона дозволяє визначити об'єкт шляхом віднесення його до більш загальної категорії. Це стосується не лише класифікацій у природничих науках (зоології, ботаніки тощо), а й таксономії звичайних побутових предметів. Такого виду категоризація дозволяє говорити про певну ієрархічну впорядкованість її рівнів. Для всієї мовної системи, у всьому її обсязі, ієрархічні зв'язки відіграють головну роль для поєднання різноманітних неоднорідних компонентів у цілісній картині [9, 176].

Під час категоризації імен головна різниця полягає в розмежуванні природного та штучного. Усі об'єкти поділяються на природні речі та артефакти. С. Погорелова, базуючись на таксономії іменників Ю. Степанова та ідеях Н. Шведової, увесь суперклас «об'єкти» поділяє на класи «живі» та «неживі» («речі»). У класі «речі» виокремлюються «артефакти» (штучно створені) та «натурфакти» (природні об'єкти). «Артефакти» деталізуються на «побутові предмети» та «техніку» [11, 15]. Продовжуючи зазначену таксономію, серед «побутових предметів» можемо виділити семантичне поле «вмістища» та його складову частину – групу «посуд». До основних модальностей існування артефактів відносять матеріальну (форма об'єктивації штучного об'єкта), функціональну (сума модифікацій під час його використання) та семантичну (його значення, смисли, цінність у соціокультурній комунікації). У лінгвістиці, на відміну від інших наук, встановлені класи об'єктів зазвичай відповідають реальним сутностям. У зв'язку із цим лінгвістична таксономія – це одночасно і теорія класифікації, і предмет цієї теорії – інвентар мовних одиниць [12, 45].

Спроби категоризації торкаються також методики побудови словникових статей. Г. Уфимцева пропонує інклюзивно-ступеневий опис лексеми, який складатиметься з поетапного переліку ознак, що мають таку ієрархію: пряме номінативне значення; похідне номінативне значення; ознака лексико-семантичної парадигми; ознака семантичної субкатегорії; ознака семантичної категорії; ознака семантичного розряду; граматичні ознаки [14, 67–68]. Наприклад, англійське *cup*, українське *чашка* мають категоріальну ознаку «предметність», семантичну ознаку окремої категорії «неістота», семантичну ознаку субкатегорії «злічувальне», ознаку на рівні лексичної мікросистеми – ЛСГ «посуд», ознаку на рівні окремої лексеми – «невелике вмістище для пиття». Також пропонується вирішувати проблему шляхом включення до тлумачення, окрім власних ознак, семантичних асоціацій.

Чимало дослідників вважають функціональне призначення головною ознакою під час створення таксономії штучних предметів, оскільки кожний такий предмет спочатку виникає у свідомості людини, а потім створюється з певною метою, для виконання певної функції. Так, Дж. Лайонз, розглядаючи ієрархічну структуру словника, вважає, що слова, які позначають штучні предмети, не можуть бути визначені без їх відношення до цілі чи функції позначуваних ними об'єктів [7, 481]. З когнітивної точки зору класифікація об'єктів за ступенем визначеності їх форм або обрисів не є визначально важливою; головним чинником їхньої концептуалізації є здатність виконувати певну прототипову функцію.

Характерним є народний поділ начиння на таке, що використовується для зберігання, приготування та вживання їжі. Р. Фрумкіна, вивчаючи проблему побудови статті в тлумачному словнику, зазначає, що для наївної свідомості *склянка* – це посуд для пиття, а не «скляне вмістище у формі циліндру ємністю 250 грамів». Дослідниця пропонує достатньо просту схему для тлумачення слів групи «посуд»: слово – родове ім'я – функція – форма – розмір – матеріал – вага. При цьому родове ім'я часто випускається, а функція, незважаючи на реальний порядок складових словникової статті, завжди залишається головною ознакою під час пояснення таких слів [15, с. 47–48]. Семантика мовного знака відображає наївне розуміння речі, явища, яке може значно відрізнитися від логічної, наукової картини того ж фрагменту дійсності. Типовими мотивами номінації для назв артефактів є дія, спосіб виготовлення, призначення, місце функціонування, ознака якості; функція є центром, навколо якого формується категорія. Важливим аспектом існування найменувань багатьох артефактів є те, що вони слугують ярликами для функції, яка асоціюється з ними; такі назви використовуються як імена матеріальних і

соціальних артефактів. Наприклад, *чашка* може бути найменуванням соціальних відносин (порівняймо: *Чашка чаю розтягнулась на дві години*).

Основним постулатом теорії прототипів є те, що елементи категорій нерівноправні між собою: деякі з них психологічно більш виділені, ніж інші, деякі члени є «когнітивно привілейованими» [18, 395]. Дж. Лакофф зазначає: «Якби категорія визначалась лише тими властивостями, які притаманні усім її членам, то не повинно бути ситуацій, коли один із членів більше відповідає уявленню про цю категорію, ніж інші» [8, 145]. Категорії не відображають «об'єктивний» набір рис, вони є приблизними, складаються із центральних, прототипових членів та менш центральних, навіть маргінальних членів. Відповідно, категорії формуються навколо прототипів, які є когнітивними опорними точками; внутрішня структура категорії визначається не жорстким переліком обов'язкових ознак, а різноманітністю характеристик. Прототип є типовим ментальним зразком, який використовується лінгвістичною спільнотою для категоризації; максимальним набором ознак, певним еталоном, із яким можна порівняти ознаки, властиві іншим представникам цієї категорії. Ментальна процедура категоризації спирається, з одного боку, на досвід та уяву людини, з іншого – на властивості метафори, метонімії та ментальної образності [8, 147]. Теорія прототипів дає можливість дослідити лінгвістичну категоризацію в контексті загальної пізнавальної діяльності людини. Водночас існують певні проблеми щодо визначення прототипу, а саме: різноманітність характеристик, які формують прототип; складність визначення пріоритетних рис; проблема визначення межі між прототипом та периферією. Зазначимо також думку, що близькою до поняття «прототип» у роботах західних учених є категорія «інваріанта», яка використовувалася в радянському мовознавстві [10, 10].

Про неоднорідність складу ЛСГ говорить також В. Гак. У кожній ЛСГ може бути вирізнене ядро, що включає слова, яким властиве найбільш загальне значення, та периферійні елементи, у яких це значення простежується вже не так чітко. Це призводить до того, що встановлення кордонів групи спричиняє певні труднощі, оскільки її межі є розмитими, дифузними [4, 150].

Прикладом класифікації предметної лексики може бути категоріальний поділ найменувань посуду на начиння для пиття, зберігання та приготування їжі. Під час виокремлення посуду серед інших побутових предметів категоріальною семою може бути «вмістище». Вмістище – це обмежений простір. Категоризація світу в термінах умістищ є типовою для людини, сама категорія розглядається як умістище для її членів. Подальша категоризація посуду імплікує таке питання: «Вмістище для чого?» Для першої із зазначених

підгруп диференційною семою стає «для пиття». Центральними представниками цієї підгрупи в англійській мові є назви *cup* та *glass*, які протиставлені між собою матеріалом (кераміка – скло), наявністю ручки, використанням для гарячих або холодних напоїв тощо. Лексеми *cup* та *glass* знаходяться на базовому (основному) рівні категоризації, який є психологічно найбільш важливим. Наявність асиметрії серед членів категорії посуду легко виявити за допомогою простого запитання: «Назвіть посуд для пиття». Навряд чи відповіддю буде *kelix* або *бокал*, першою реакцією більшості людей буде *чашка* або *склянка*.

Субординатні найменування можуть бути проілюстровані назвами *teacup*, *coffee cup*, *wineglass*, *tall glass* (диференціація за вмістом і розміром), які, безсумнівно, є різновидами базових назв. Водночас на периферії базового рівня функціонують також інші назви, які в словникових статтях визначаються як «посуд для пиття», однак не є прототиповими: *mug*, *goblet*, *tankard*. Про дифузю значень і розмитість категоріальних меж говорять американські дослідники, які стверджують, що в наївній мовній свідомості будь-яке вмістище для пиття може отримати назву *cup* або *glass*. Так, В. Кемптон у самій назві свого дослідження постулює таксономічні стосунки (*A mug is a sort of cup*), доводячи, що кухоль є різновидом чашки [20]. Е. Андерсен, аналізуючи дитяче мовлення, стверджує, що кордони багатьох категорій, а отже, кордони між їхніми найменуваннями є невизначеними, невиразними. Дослідник на основі експериментальних даних доводить, що навіть різниця між чашкою та склянкою (*cup* та *glass*) не є достатньо прозорою. Один і той же референт у процесі експерименту міг бути названим як чашкою, так і склянкою [16].

В. Лабов, вивчаючи семантичне наповнення мовних одиниць на прикладі чашок і чашоподібних предметів (*cups and cup-like objects*), також доходить висновку про розмитість кордонів та факультативний характер сем. Учений пропонує включення в словникові дефініції атрибутів такого типу: *як правило*, з ручкою, іноді без; *головним чином* для пиття; *заввичай* із блюдцем [21, 366].

А. Вежбицька розглядає два підходи до категоризації, порівнюючи традиційний семантичний аналіз і теорію прототипів. Аналізуючи, наприклад, дефініцію слова *човен* («штучний об'єкт, що використовується для пересування по воді»), науковець переймається питаннями про те, чи залишається човен човном, якщо в ньому є дірка; якої величини має бути дірка, щоб човен перестав бути човном [3, 201]. Щодо нашого об'єкта дослідження можемо поставити аналогічне питання: чи є тріснута *чашка* чашкою (якщо з неї вже неможливо пити). А. Вежбицька пропонує вводити в тлумачення слова не здатність, спроможність,

а призначення. У нашому випадку *чашка* – «предмет, що *призначений* для пиття».

Отже, проведений аналіз дозволяє стверджувати, що основою категоризації предметної лексики є функціональний аспект або призначення певно-

го предмета. Перспективою подальшого дослідження ми бачимо залучення інших лексико-тематичних груп із метою уточнення принципів класифікації, а також зіставний аналіз таких принципів у різних мовах.

Література

1. Архангельська А.М. «Чоловік» у слов'янських мовах : [монографія] / А.М. Архангельська. – Рівне : РІС КСУ, 2007. – 448 с.
2. Бацевич Ф.С. Функционально-ономасиологическое изучение лексики: теоретические и практические аспекты (на материале русского глагола) : [тексты лекций] / Ф.С. Бацевич. – Львов : Ред. изд. отдел Львовского ун-та, 1993. – 136 с.
3. Вежбицкая А. Прототипы и инварианты / А. Вежбицкая // Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 201–231.
4. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология / В.Г. Гак. – М. : Международные отношения, 1977. – 264 с.
5. Красных В.В. Этнопсихология и лингвокультурология : [курс лекций] / В.В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
6. Культурология. XX век: энциклопедия : в 2 т. / гл. ред., сост. и авт. проекта С.Я. Левит. – СПб. : Университетская книга, 1998. – Т. 1. – 1998. – 447 с.
7. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз ; пер. с англ. под. ред. и с предисл. В.А. Звегинцева. – М. : Прогресс, 1978. – 544 с.
8. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование (Из книги «Женщины, огонь и опасные предметы») / Дж. Лакофф // Язык и интеллект : сборник. – пер. с англ. и нем. – М. : Прогресс, 1996. – С. 143–184.
9. Плотников Б.А. О форме и содержании в языке / Б.А. Плотников. – Минск : Вышайшая школа, 1989. – 254 с.
10. Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, Й.А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2001. – 191 с.
11. Погорелова С.Д. Сопоставительное исследование лексики утилитарной оценки в русском и английском языках : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / С.Д. Погорелова. – Екатеринбург, 2002. – 23 с.
12. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика) / Ю.С. Степанов. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 360 с.
13. Толчєва Т.С. Контенсивна типологія сигніфікативних артефактів у різносистемних мовах : автореф. дис. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Т.С. Толчєва ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 32 с.
14. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков / А.А. Уфимцева. – М. : Наука, 1974. – 205 с.
15. Фрумкина Р.М. Психолінгвістика / Р.М. Фрумкина. – М. : Академа, 2001. – 316 с.
16. Andersen E. Cups and glasses : Learning that boundaries are vague / E. Anderson // Journal of Child Language. – Cambridge, 1974. – Vol. 2. – P. 79–103.
17. Evans V. Cognitive Linguistics. An introduction / V. Evans, M. Green. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. – 830 p.
18. Fillmore Ch. Frame semantics / Ch. Fillmore // Cognitive linguistics : Basic readings / Ed. by D. Geeraerts. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2006. – P. 373–400.
19. Hurford J.R. Semantics. A coursebook / J.R. Hurford, B. Heasley, M.B. Smith. – Cambridge : CUP, 2007. – 350 p.
20. Kempton W. Category grading and taxonomic relations : A mug is a sort of cup / W. Kempton // American Ethnologist. – 1978. – Vol. 5. – P. 44–65.
21. Labov W. The Boundaries of words and their meanings / W. Labov // New ways of analyzing variation in English. – Washington, D.C. : Georgetown University Press, 1973. – P. 340–373.